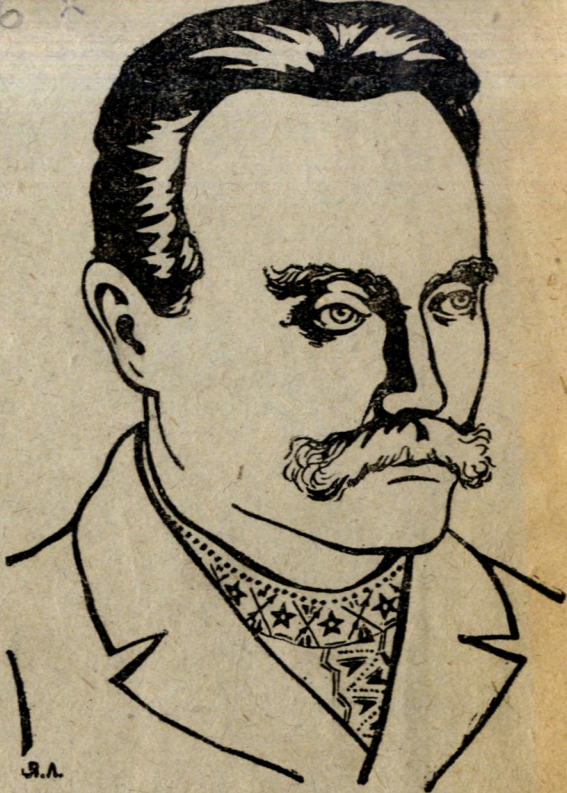

79/3. 16 X
ЗА БІБЛІОТЕКА
НЬОТ ЛІТЕРАТУРИ

Н ФРАНКО

ПЕРША НАУКА

МАСОВА БІБЛІОТЕКА ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ

ІВАН ФРАНКО

ПЕРША НАУКА

ЗБІРКА ОПОВІДАнь

53724/3

ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО
ХАРКІВ

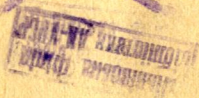
1934

ХАРКІВ. 1934. 100.000. 100.000. 100.000.

Бібліографічний опис цього видання
вміщено в „Літописі Українського
Друку“, „Картковому Репертуарі“ та
інших покажчиках Української Книж-
кової Палати.

Редактор — П. Ходченко
Техкер — С. Білокінь
Коректор — Летунівська

~~56-ср~~

5861
I
P-279

Іван Франко, як письменник, — багатостороння постать. В художній своїй практиці він не любив копірситися в обмеженому колі питань, що, приміром, помічалось в багатьох його сучасників. Тематика його творів не замикалася в колі двох чи трьох спрямовань. В його творах можна знайти багато найбільшніх питань тогочасного громадського життя Галичини.

Не обминав він і такого пекучого питання, як виховання дітей, зокрема шкільного виховання. Дитяча тематика знайшла своє відображення не лише в спеціально написаному ряді дрібних оповідань, а Франко зачіпає її і в багатьох інших художніх творах, писаних за іншим задумом. Деякі з тих оповідань ми й друкуємо в цій збірці „Перша наука“.

В цих оповіданнях Франко окремими художніми мазками дав характеристику тогочасної школи, вихователів та оточення.

Дитину змалку оточували батьківські злидні — той „ідіотизм“ сільського життя, в яке поставлена селянська біднота при пануванні буржуазії. В школі дитина опинялася не в кращих умовах. Навчання полягало в тому, що дитину примушували „зубрити“ „бабу-галамагу“ („Грицева шкільна наука“) та іншу „науку“, яка дитину не розвивала, а поглиблювала ще більше

її духовну немічність. Поруч набивання голови різним непотрібним мотлохом, дитину били — били різками, лінійкою й іншим, що тільки попадало під руку „вихователеві“. Ось зразок:

„Професор одною рукою вхопив зі столика широку лінію, а другою мою руку, з якої вилетіла крейда, і голосний ляск залунав по класі. Долоня моя налилася кров'ю і стала якась ніби грубіша, а попід шкірою немов мурашки забігали“.

Або:

— „То ти так пишеш? — процідив звільна Валько (учитель — ред.), але тим швидше свиснула в повітрі його тростина й оперезала змією плечі бідного хлопця“.

Або:

„...Валько стиснутим кулаком ударив хлопця в лице. Малий Мирон, мов косою підтятий, повалився на лавку, а з лавки на підлогу. Кров обіляла його лице“.

От так виховували дитину. В школі дитину змалку надсаджували і фізично, і розумово.

Що правда, Франко не зачіпає природи тих класових умов, які породжують цю „виховну систему“. Але цю „систему виховання“ Франко в поданих оповіданнях викриває переконливо.

Ця збірка цікавитиме особливо нашу радянську молодь, бо вона їй розказуватиме як вчились колись, як вчаться і тепер діти трудящих в капіталістичних країнах.

ГРИЦЕВА ШКІЛЬНА НАУКА

Був Гриць премудрий родом з Коломиї.
Вчився барзо добре на філософії.

Стара співанка

I

Гуси зовсім нічого не знали про це. Ще того самого поранку, коли батько мав гадку відвести Гриця до школи, не знали гуси про цей намір. Тим менше знав про нього сам Гриць. Він, як звичайно, встав рано, поснідав, поплакав трохи, почухався, взяв прут і, підскакуючи, погнав гуси з обори на пасовисько. Старий білий гусак, як звичайно, наставив до нього свою невеличку голову з червоними очима й червоним широким дзьобом, засичав різко, а відтак таракаючи про щось нецікаве з гусками, пішов передом. Стара грива¹ гуска, як звичайно, не хотіла йти в ряді, але попленталася поза містком і зайшла в ровок за що Гриць швякнув її прутом і назвав „луп'ярем“ — так він мав звичай називати все, що не піддавалося його високій власті на пасовиську. Очевидна річ, через те, що ані білий гусак, ані

¹ Грива гуска — що має зверху чорне або сіре пір'я, а знизу біле.

грива гуска, ані взагалі ніхто з цілої череди — як їх було двадцятєро й п'ятєро — так ані одне не знало про близьке перенесення їх володаря та воєводи на інше, далеко не так почесне, становище.

Тож коли нагло й несподівано надійшла нова вість, то є коли сам батько, йдучи з поля, закликав Гриця додому і там віддав його в руки матері, щоб його вмила, вичесала і вбрала, як бог приказав, і коли потім батько взяв його з собою і, не кажучи ні слова, попровадив трепечучого вниз вигоном, і коли гуси побачили свого поводатора зовсім у змінєнім виді, в нових чобітках, у новім повстянім капелюшку і червоним ременем підперезаного, піднявся між ними наглий і дуже голосний окрик зачудовання. Білий гусак підбіг близько до Гриця з витягнуєною головою, немов хотів йому добре придивитися; грива гуска також простягнула голову і довгий час не могла й слова вимовити з наглого зворушення, аж вкінці швидко вицокотіла: Де-де-де-де?

— Дулна гуска! — відмовив гордо Гриць і відвернувся, немов хотів сказати: „Еге, чекай лише, не в такі я тепер пани вскочив, щоб іще став відповідати тобі на твоє гусяче питання.“ А втім може й для того не відповів, що сам не знав.

Пішли горі селом. Батько нічого і Гриць нічого. Аж прийшли перед просторий, старий будинок під соломою, з комином наверху. До того будинка йшло багато хлопців, таких, як Гриць або й більших. Поза будинком по городі ходив пан у камізельці.

- Грицю! — сказав батько.
— Га! — сказав Гриць.
— Видиш оту хату?
— Видзу.
— Пам'ятай собі, це школа.
— Ба, — сказав Гриць.
— Сюди будеш ходити вчитися.
— Ба, — сказав Гриць.
— Справуйся добре, не пустуй, пана професора слухай. Я йду, щоби тебе записав.
— Ба, — сказав Гриць, майже нічого не тямлячи, що говорив батько.
— А ти йди з оцими хлопчиками. Візьміть його, хлопчики, з собою!
— Ходи! — сказали хлопчики і взяли Гриця з собою, а тим часом батько пішов в огород поговорити з професором.

II

- Увійшли до сіней, в яких було зовсім темно і страшно воняло торішньою гнилою капустою.
— Видиш, там? — сказав до Гриця один хлопчик, показуючи в темний кут.
— Видзу, — сказав тремтячи Гриць, хоч зовсім нічого не видів.
— Там яма, — сказав хлопчик.
— Яма! — повторив Гриць.
— Як будеш зле справуватися, то професор всадить тебе в оту яму і будеш мусіти сидіти цілу ніч.
— Я не хочу! — скрикнув Гриць.

Тим часом другий хлопчик шепнув щось до першого хлопчика, оба засміялися, а потім перший, налапавши шкільні двері, сказав до Гриця.

— Застукай до дверей! Борзо!

— Насцо? — спитав Гриць.

— Треба! Тут так годиться, як хто перший раз приходить.

В школі був гомін, мов в улію, — але коли Гриць застукав кулаками до дверей, зробилося тихо. Хлопчики звільна отворили двері і втрутили Гриця до середини.

В тій хвилі залупкали добрі березові різки по його плечах. Гриць дуже перепудився¹ і зверещав.

— Цить, дурню! — кричали на нього сміхованці-хлопці, що, почувши стук, засіли були за дверми і зробили Грицеві таку несподіванку.

— Ой-ой-ой-ой! — верещав Гриць. Хлопці злякалися, щоб не почув професор, і почали Гриця зацитькувати.

— Цить, дурню, то так годиться! Хто до дверей стукає, того треба по плечах постукати. Ти того не знав?

— Не-е-е зна-а-в! — відхлипнув Гриць.

— Чому не знав?

— Бо я-а-а пе-е-лей ла-аз у школі.

— Перший раз! а! — скрикнули хлопці, мов здивовані тим, як можна перший раз бути в школі.

¹ Перепудитися — настрашитися.

— О, то треба тебе погостити! — сказав один, поскочив до таблиці, взяв зі скриньки добрий кусник крейди і подав Грицеві.

— На, дурню, їж, та борзо!

Всі мовчали і в ожиданці гляділи на Гриця, що обертав у руках крейду, а далі поволеньки вложив її в рот.

— Їж, дурний, та борзо! — напоминали хлопці, а самі душились зо сміху.

Гриць почав хрупати і насилу з'їв крейду. Регіт у школі розлягся такий, аж вікна задзвеніли.

— Цого смієтеся? — спитав здивований Гриць.

— Нічого, нічого. Може хочеш іще?

— Ні, не хочу. А що то таке?

— То ти того не знаєш? Ото дурний! Та то ерусалим такий, то дуже добре.

— Ой, не дуже добре, — сказав Гриць.

— Бо ти ще не засмакував. То годиться кожному їсти, хто перший раз приходить до школи.

В тій хвилі увійшов професор. Усі хлопці, як сполошені горобці, попірסקали до лавок, тільки Гриць остався зі сльозами в очах і з губами, забіленими крейдою. Професор грізно зблизився до нього.

— Як називаєшся? — крикнув.

— Глиць.

— Що за Гриць? Ага, ти новий. Чому в лавці не сидиш? Чого плачеш? Чим забілився? Га?

— Та я їв ерусалим.

— Що? Який ерусалим? — допитувався професор. Хлопці знов аж душилися зо сміху.

— Та давали хлопці.

— Котрі хлопці?

Гриць озирнувся по хаті, але не міг нікотрого пізнати.

— Ну, ну! Йди сідай і вчися добре, а єрусалима більше не їж, бо будеш битий!

III

Почалася наука. Професор говорив щось, показував якісь дощечки, що на них були намальовані якісь гачки та стовпики; хлопці час від часу кричали щось, як професор показував яку нову дощечку, а Гриць нічого того не розумів. Він навіть не зважав на професора, а дуже смішними видались йому хлопці, що сиділи довкола нього. Один довбав у носі, другий іззаду раз-у-раз старався уткнути невеличке стебельце Грицеві в вухо, третій працював довгий час, дуже пильно микаючи зі свого старого кафтана латки, нитки та остроки¹; вже їх перед ним на спідній дошці лавки лежала ціла купа, а він усе ще микав і скуб зі всієї сили,

— Насцо то микаєс?—спитав Гриць.

— Буду дома з борщем їсти,—відповів шепеляво хлопець, і Гриць довгий час думав над тим, чи, буває, не здурив його цей хлопець.

— Але бо ти, Грицю небоже, нічого не вважаєш,—крикнув на нього професор і покрутив

¹ Остроки— волокна

його за вухо, так, що Грицеві мимоволі аж сльози стали в очах і він так перепудився, що довгий час не тільки не міг уважати, але й зовсім о-світі не тямив. Коли нарешті отямився, хлопці вже починали читати склади на подвижних табличках, які розкладав і складав професор. Вони невтомно по сто разів співучими голосами повторяли: „а-ба-ба-га-ла-ма-га“. Грицеві не знати чому, дуже це сподобалося, і він почав пискливим голосом наввипередки кричати: „а баба галамага“. Професор уже готов був узнати його дуже пильним і здібним хлопаком і, хочаби ще ліпше переконатися про це, переставив букви. Несподіваним способом він виставив перед учениками букви „баба“, але Гриць, не дивлячися на них, а тільки на професора, тонким співучим голосом крикнув: „галамага“. Всі зареготалися, не виключаючи й самого професора, тільки Гриць, здивований, оглянувся і знов наголос сказав до свого сусіди: „Чому не клицис галамага?“ Аж тоді бідолаха стямився, коли професор потягнув його за понятливість різкою по плечах.

— Ну, а чого тебе там у школі навчили?—спитав батько, коли Гриць уполудне вернув додому.

— Вчилисьмося „а баба галамага“,—відповів Гриць.

— А ти вмів? — запитав отець, не входячи в те, що це за така дововижна наука.

— Тазе вмів, — відповів Гриць.

— Ну, так мені справуйся!—заохотив отець.— Як тут у селі вивчишся, то підеш до міста до

більшої школи, а відтак вийдеш за попа. Жінко, а дай но йому що їсти.

— Ба,— відповів Гриць.

IV

Минув якраз рік після того важного дня.

Блискучі надії батька на Грицеву будучину давно розвіялись. Професор просто сказав йому, що Гриць „туман вісімнадцятий“, що ліпше зробить, коли відбере його додому і назад заставить гуси пасти. І справді, по році шкільної науки Гриць вертав додому якраз такий мудрий, яким був перед роком. Вправді „а баба галамага“ він вивчив докладно напам'ять, і не раз навіть у сні з уст його вилітало це дивовижне слово, що становило немов перший поріг усякої мудрості, якого йому не судилося переступити. Але далі поза те слово Гриць в науці не поступив. Букви якось мішалися перед його очима, і він ніколи не міг спізнати їх з лица, котре ш, а котре т, котре „люди“, а котре „мисліте“. Про читання вже ніщо й говорити. Чи причина тому була в його непонятливості, чи в кепським навчанні професора, цього не знати; то тільки певно, що крім Гриця таких „туманів вісімнадцятих“ між тогорічними школярами було 18 на 30, і всі вони під час того шкільного року заєдно робили собі блискучі надії, як то буде гарно, як вони звільняться від щоденних різок, позаушників, штурканців, „пац“¹ та „попідволосників“, і як

¹ Паца — биття тростиною по долоні.

покажуться знов у повнім блиску своєї поваги на пасовищі.

А вже хто як хто, а Гриць запевно найбільше й найчастіше думав про це. Проклятий буквар, що його він за час цілорічної натуги над науковими питаннями пошарпав і пофалатав¹ трохи не на січку, прокляте „а баба галамага“ і прокляті професорські причинки та заохоти до науки так надоїли йому, що він аж вихуд та поблід і ходив увесь час, мов сновида. Наконєць змилювався бог і післав місяць липень, і змилювався батько та сказав одного ранку:

— Грицю!

— Га? — сказав Гриць.

— Віднині вже не підеш до школи.

— Ба, — сказав Гриць.

— Здійми чоботи, капелюх і ремінь, треба сховати про неділю, а ти заперезися личком, візьми лупку² на голову, та жени гуси пасти.

— Ба́, — сказав радісно Гриць.

V

Гуси, звичайно — дурні гуси, і цим разом не знали про радісну зміну, яка їх чекала. Через цілий рік Грицевої шкільної науки їх пас малий сусідський хлопчик Лучка, що звичайно тільки й робив на пасовиську, що копав ямки, ліпив

¹ Пофалатати — порвати.

² Лупка — порвана зношена шапка.

паски з болота та пересипався порохом. Про гусей він не дбав зовсім і вони ходили самопас. Не раз їм лучилося зайти в царину і тоді від пошкодованого приходилось їм витерпіти багато проклять, а навіть побоїв. А крім того, нещастя кілька разів того року зловіщим крилом перелетіло понад чередою. П'ять молодих гусаків і десять гусок господиня попродали в місті; важко прийшлося іншим розлучатися з ними. Стару попелясту гуску забив хворостиною в шкоді сусід і в варварській безсердечності прип'яв бездушного трупа за лапу до тої ж хворостини, волік його так через ціле пасовисько, а відтак кинув господареві на обору. А одного молодого гусака, красу й надію череди, забив яструб, коли раз відблукався від своєї рідні. Але про всі ті тяжкі та невіджалувані страти череда цього року була більша ніж торік. Дякувати білому гусаківі і гривій гусці, та й ще двом чи трьом молодим її донькам, череда цього року виносила звиш 40 штук.

Коли Гриць появився між ними з прутом, знаком своєї намісницької власті, зразу всі очі звернулись на нього, і тільки один німіючий сик здивування дався чути. Але ані білий гусак, ані грива гуска не забули ще свого колишнього доброго пастиря і швидко пригадали собі його. З голосними викриками радості і трепотанням крил вони кинулися до нього.

— Де-де-де-де? — цокотіла грива гуска.

— Адже в школі був, — відповів гордо Гриць.

— Ов! ов! ов! — дивувався білий гусак.

— Не віриш, дурню? — крикнув за нього Гриць і швякнув його прутом.

— А сьо-сьо-сьо? А сьо-сьо-сьо, — дзьоботіли, громадячись коло нього, інші гуси.

— То ніби, що я навчився? — формулював їх питання Гриць.

— Сьо-сьо-сьо-сьо? — дзьоботіли гуси.

— А баба галамага! — відповів Гриць.

Знов сик зачудовання, немов ані одна з тих 40 гусячих голів не могла зрозуміти такої глибокої мудрості. Гриць стояв гордий, недосяжний. Аж нарешті білий гусак здобувся на слово.

— А баба галамага! А баба галамага! — скрикнув він своїм дзвінким, металічним голосом, випростувавшись, піднісши високо голову і трепочучи крилами. А відтак, обертаючись до Гриця, додав немов щоби його ще більше пристидати:

— А кши, а кши!

Гриць був зламаний, засоромлений! Гусак в одній хвилі переймив¹ і повторив ту мудрість, що коштувала його рік науки!

— Чому вони його до школи не давали? — подумав собі Гриць і погнав гуси на толоку.

1883 р.

¹ Переймив — перейняв.

МАЛИЙ МИРОН

I

Малий Мирон — дивна дитина. Батько втішається ним і каже, що він чудово-розумна дитина, але батько, звісна річ, сторонничий суддя. Та й ще Миронів батько — чоловік уже в літах, ледве дочекався дитини, і значиться, яка там будь собі дитина, все вона в нього і золота, і розумна, і гарна. Сусіди тихо шептали собі, що Мирон „якесь не таке як люди“: іде та й розмахує руками, гуторить щось сам до себе, візьме прутик, швякає в повітрі або стинає голівки з будяків та ластів'ячого зілля. Серед інших дітей він несмілий і непроворний, а коли часом і відізветься з чимбудь, то говорить таке, що старші як почують, то тільки плечима стискають.

— Василю, — говорить малий Мирон до малого Василя, — ти доки вмієш рахувати?

— Я? А доки маю вміти? П'ять, сім, парканадцять!

— Парканадцять! Ха-ха-ха! А то скільки парканадцять!

— Ну, скільки ж має бути? Я не знаю!

— Та то ніскільки. От сядь лишень, будемо рахувати!

Василь сідає, а Мирон починає рахувати, цюкаючи за кожним разом бучком о землю: один, два, три, чотири...

Василь слухає, слухає, а далі встав і побіг, Мирон і не помітив: сидить, цюкає і рахує далі й далі. Надійшов старий Рябина, кахикає, харкотить і охає,— Мирон не чує, все своє. Старий зупинився близь нього, слухає, слухає... Мирон дорахував уже до чотириста.

— А ти невітцівська дитино, е! — сказав старий своїм звичайним, трохи носовим голосом.— А ти що робиш?

Малий Мирон аж звергся¹ й обернув залякані оченята на старого Рябину.

— Та ти землю святу б'єш, е? Ти не знаєш, що земля наша мама? Дай сюди той бучок.

Мирон дав, не розуміючи майже, чого хоче від нього старий. Рябина шпургнув бучок геть у кропиву. Мирон трохи не заплакав, не так за бучком, як за тим, що старий перервав йому рахунок.

— Іди додому та „отче наш“, говори, е-е-е, аніж маєш отакі збитки робити! — сказав старий з суровим видом і пошкандибав далі. Мирон довго глядів за ним, усе ще не можучи зрозуміти, за що це старий прогнівався і що хоче від нього.

¹ Звергся — скулився.

Малий Мирон над усе любить бігати сам по зелених, цвітистих лугах, поміж широколисті лопухи та пахучий ромен, любить упиватися солодким запахом росистої конюшини та квітчатися прилипчастими лопуховими гудзиками, яких так і насилає на себе від ніг до голови. А ще річка, через котру з городу треба йти на пастівник, невеличка, супокійна підгірська річечка, з глибокими, стрімкими та обривистими берегами, з глинистим дном, з журчачими бродами, котрих дно покрите дрібними плиточками, оброслими м'яким, зеленим водоростом, довгим, мов зелені шовкові пасма — ота річка, то правдива розкіш, то сильна принада для Мирона. Там він цілими годинами любить сидіти, запхавшись в високий зелений косітник або між густе, лапасте листя надбережного підбілю. Сидить і вдивлюється в плюскітливу воду, в мигаючу під напором хвилі траву, в ковбликів¹, що час від часу вилазять зі своїх печер або випливають із глибшого плеса, нипають² по дні, шниряючи за водяним хробацтвом, то знов вистобурчують свою тупу, вусату мордочку аж над воду, хапнуть раз повітря та й утікають чим борше в свою криївку, немовби закоштували не знати якої присмаки. А тим часом сонце жарить із безхмарного, темноблакитного неба, гріє Миронові плечі і все

¹ Ковблик, ковбель — риба (*Golius fluviatilis*)

² Нипати — нишпорити, шукати.

тіло, але не пече його за широким листом. Любо йому. Невеличкі його сірі оченята живо бігають, дитиняче чоло стягається,— думка починає рушатися.

— От сонечко, чому воно таке невеличке, а татуньо казали, що воно велике? То, певно, в небі лиш така невеличка дірка прорізана, що його лиш стільки видно!

Але зараз же в його голові заворушилася й друга думка.

— Ба, а як же воно? Сходить, там дірка мала; заходить, то й там дірка. Хіба ж дірка разом із сонцем по небі ходить?

Це не може йому поміститися в голові і він обіцяє собі, що скоро додому, то зараз запитається татуня, яка то в небі на сонці дірка прорізана?

— Мироне! Мироне! — чути здалека крик. То мати кличе. Мирон почув і схопився, збіг із бережка над бродок, щоби перейти через річку, та й нараз зупинився. Багато разів уже переходив через річку, та й нічого, а тепер нараз нова поява впала йому в очі. Він стояв якраз проти сонця і, дивлячися в воду, побачив нараз, замість плиткого дна, камінчиків і м'яких зелених пачосів водоросту — одну бездонно-глибоку синяву. Він не знав іще, що це небо з води всміхається до нього, і зупинився. Як же тут іти в таку глибіню? І відки вона взялася назад? Він став і почав уважно розглядати глибіню. Усе однаково. Він присів. Однаково, — тільки при бережку видно знайомі камінчики, та й чути звичайний любий

журкіт води на броді. Він повернувся лицем у другий бік, за сонцем: глибінь щезла, брід плиткий, як був. Це відкриття і втішило й здивувало його. Він почав повертатися на всі боки, пробуючи і втішаючись дивним явищем. А про мамин клик і зовсім забув!

І довго так стояв малий Мирон, то схиляючись, то повертаючись над бродом, але лізти в воду все якось не смів. Усе здавалося йому, що ось-ось серед плиткого, камінчастого броду земля розскочиться і зіне¹ бездонна блакитна глибінь під річкою, між високими берегами, і полетить він у ту глибінь далеко-далеко, щезне в ній, мов трісочка, кинена в глибоку темну криницю. І хто знає, як довго був би він стояв над бродом, якби не був надійшов сусіда Мартин, що з вилами і граблями квапився до сіна.

— А ти чого тут стоїш? Он там мати кличе тебе. Чому не йдеш додому?

— Та я хочу йти, але боюся.

— Чого?

— Та от, адіть! — і він показав бездонну синяву в воді.

Мартин не порозумів.

— Ну, та чого тут боятися? Адже плитко.

— Плитко? — спитав недовірливо Мирон. — А от яка глибінь!

— Глибінь? Ади, що не глибінь, — сказав Мартин, і як був у ходаках, так і перейшов через

¹ Зіне — розтвориться пропастю, дихне пропастю.

блід, мало й замочивши їх. Той перехід Мартина осмілив і Мирона, і він перейшов через воду і побіг горі городом додому.

— Який це дурний хлопець! П'ять літ має, а ще броду боїться,— пробовкнув сусіда і пішов до сина.

III

А коли літом усі старші з хати підуть у поле, Мирон лишається сам, але не в хаті. В хаті він боїться. Боїться „дідів у кутах“. т. є. тіней, боїться череватого комита, чорного внутрі від сажі, боїться грубої дерев'яної клюки, вбитої в віконце, що в повалі¹ для пропускання диму від скіпок, якими світять зимою. Мирон лишається надворі. Там він може собі гуляти, рвати зіллячко і розщипувати на кусники, будувати хатки з трісок і патичків, що на дривітні, або й так собі лежати на приспі та гратися на сонці, та слухати цвіркоту горобців на яблуньках, та глядіти на синє небо. Любо йому, і на дитиняче чоло знов хмарка набігає — це думка надходить.

— А чим то воно чоловік усе видить? І небо, і землю, і тата з мамою? — таке питання насувається йому ні звідси, ні звідти.— Або чим чує? Он каня кевкає, кури кудкудачуть... Що таке, що я тото чую?

Йому здається, що все те чоловік діє ротом: і видить і слухає. Рознімає рот: так і є: видно все, чути все...

¹ Повала — стеля,

— А може ні? Може очима?

Зажмурює очі. Ов¹, не видно нічого. Рознімає, видно й чути. Зажмурює знов — не видно, але чути.

— Еге, так ось воно як! Очима видно, а чим же чути? Знов рознімає і затуляє рот — чути! Далі очі — все чути. Аж ось прийшла думка — заткати² пальцями вуха. Шум-шум-шум. А то що таке? Чути шум, але не чути ні кудкудакання курей ні кевкання кані. Віднімає пальці — чути кудкудакання, а шуму нема. Другий раз — те саме.

— Що це таке? — міркує сам собі Мирон. — Еге, знаю вже! Вухами чую кудкудакання, а пальцями чую шум! Аякже, аякже,

Пробує раз і другий — так, зовсім так!

А коли поприходили жінці на полудне, він, підскакуючи біжить до батька.

— Татуню, татуню! Я щось знаю!

— Та що таке, моя дитино?

— Я знаю, що чоловік очима видить.

По батьковім лиці перебіг усміх.

— А вухами чує кудкудакання, а пальцями шум.

— Як, як?

— Та так, що як не затикати вуха пальцями, то чути, як курка кудкудакає, а як заткати, то чути тільки шум.

Батько зареготався, а мати, гостро позирнувши на Мирона, сказала намахуючи йому ложкою:

¹ Ов — овва. Цим висловлюється здивування.

² Заткати — заткнути.

— Іди, приблудо, йди! Такий парубок великий, що вже би далі женився, а такі дурниці говорять! Чому ти ніколи не погадаєш наперед, що маєш сказати, а все десь таке ляпнеш, мов на лопаті вивіз? Таже чоловік усе чує вухами: і шум і кудкудакання.

— А чому ж не чує разом? Тільки як не заткати вух, то чує кудкудакання, а як заткати, то чує шум? — запитав малий. — От потрібуйте¹ сами! — І він справді для перекони заткав свої вуха пальцями.

Мати проворкотіла ще щось, але відповіді на те питання не знайшла.

IV

А вже найбільша була біда Миронові з тим мисленням! Не вмів мислити, та й годі. Що тільки, бувало, скаже, все якесь не таке, як треба, все мати або хтобудь другий каже йому:

— Та чому ти, тумане вісімнадцятий, не помислиш уперед, що маєш казати, а так бовтаєш, як той рибак бовтом бовтає!

І що вже бідний Мирон не намучився, щоб вимислити, а потім сказати щось розумного, — ні, не можна, та й годі. Бідний Мирон прийшов до того переконання, що він не вміє мислити!

От раз сидить уся родина при обіді довкола великого стільця насеред хати. Мати подає капусту. Капуста добра, з салом, ще й крупами

¹ Потрібувати — попробувати.

засипана. Всі їдять її мовчки. Малий Мирон уку-
сив разів зо два, а далі задивився на те, що
так тихо стало в хаті, ніхто й слова не скаже.
Ні відси, ні відти здається йому, що власне те-
пер йому випадає щось сказати. Але щоби тут
такого? Треба наперед розмислити, а то всі бу-
дуть сміятись, ще й мама насварять. Щоби тут
сказати? І малий Мирон зачинає мислити. Ложка,
як ніс її від рота до миски, так таки застигла в
повітрі враз із рукою. Очі недвижно вперлися
в пустий простір, а далі мимоволі зупинилися
на образі матері божої, що висів на стіні; губи
тільки рушаються, мов щось шепчуть.

— Ану, він зараз якусь дурницю вистрілить.

— Ба, не знати,— почав звільна Мирон,—
чому тото свята матінка дивиться, дивиться, а
капусти не їсть?..

Бідний Мирон, хоч і як мучився, не міг нічого
ліпшого придумати, може для того, що його
насилу заставляли думати „так, як люди“.

Сміх, регіт, звичайно нагана матері враз із
„туманом вісімнадцятим“,—бідний Мирон за-
плакав.

— Та що ж, коли я не вмію мислити так, як
люди!— сказав він, обтираючи сльози.

ОЛІВЕЦЬ

Прошу ніяким світом не думати, що це я розповідая видумку або що напис на заголовку цієї повісті — яканебудь метафора. Ні, діло справді йде про олівець, і то не цілий, а кусник, от так, візьмемо три цілі¹ завдовжки. А втім, як хто скаже, що півчетверта² цаля, то також не піду з ним до вйта³ судитися. Але те знаю добре, що чотирьох цалів завдовжки не тримав. Це міг би я, як кажуть правники, „ствердити головною присягою“ або, як кажуть наші ясеничани, „побожити й заскаритися, на чім світ стоїть“. Півчетверта цаля, не більше, задовгий був герой цієї повістки. Хоч то літ тому чимало, як ми бачилися з ним останній раз, це є, як я бачив його, бо він своїм затемперованим⁴ носиком хіба ж міг мене бачити? А при тім він цілого півтора дня лежав у моїй шкільній торбі, під книжками, достоту у тьмі кромішній! Аби не збрехати, то буде тому не менше шістнадцяти літ,— доволі часу, щоб забути й про якого щирого приятеля.

¹ Цаль — приблизно вершок.

² Три з половиною.

³ Вйт — сільський староста.

⁴ Затемперований — загострений.

А я не забув про нього, про півчетверта цяля задовгий кусник олівця, в оправі з темно-червоного дерева, шестигранний і політурований на жовто із срібним, вибитим написом „Mittel“ на тупім кінці; з другого кінця був затемперований, не надто гостро, а не надто й тупо,— саме стільки, скільки потрібно для сільського школяра.

В таких виді лежав він одного зимового поранку на снігу на подвір'ю ясеницької школи саме коло стежки, котру протоптали зрана школярі. Це був погідний, чудовий поранок. Мороз потискав, мов скажений; у повітрі літали малесенькі платочки снігу, зовсім прозірчасті, видні тільки по діамантовім блиску, коли в них заломався соняшний промінь. Олівець не застряг у замерзлім іскристім снігу, а лежав зовсім наверху. Його жовта політура полискувалася до сонця, а срібні букви „Mittel“ виднілися здалека. Певно котрийсь школяр, біжучи до школи, загубив його. Він так і лежав, простягнувши свій чорний, загострений носик до стін школи, немов силувався вказати кожному прохожому, що там його належне місце; немов просив своїм срібним поглядом, щоби його вийняли з тої хоч гарної, але дуже холодної постелі і занести там, до школи, відки широко по селу розлягався гармидер хлопців, що дожидали пана професора¹.

Скажіть же тепер самі на совість, що би ви зробили, якби вам лучилося побачити такого

¹ Професор — учитель.

Mittel'я і то в подібнім не зовсім для його „чина“ відповіднім положенню? Думаю, що 90% із вас, не підозріваючи в нім героя не то повістки, але навіть газетярської новинки або мізерного анонса підняли б його і сховали попросту до кишені. Інші 10% запевно навіть не схилюлись би по нього.

Я, признатися щиро, належав до тих 90%, ц. зн., не підозріваючи нічого злого в олівці, схилився по нього і, не маючи ніде при тілі кишені, вложив його до шкіряної школярської торби, в котрій були мої книжки. Але що при тім було не зовсім звичайного, так це те, що я вельми втішився своєю знахідкою. Я був бідний сільський хлопець і ніколи ще на своїм віці не мав олівця, все мусів писати тим проклятушим гусячим пером, котре так страшно капало, бризкало і порскало під натиском моєї руки. А тепер нараз — я знайшов олівець! Та й ще який гарний! Правда, я бачив його лише мельком, ще як лежав на снігу, бо відтак, ухопивши його в руку, я швидко шусьнув¹ його до торби, немов боячись, щоб сонце, котре так ясно світило, не викрало його з моєї руки. А ще друга цікава штука при цілій тій операції була та, що мені й через голову не перейшло, щоби котрий школяр міг був його згубити, — чуєте, — ані через голову мені не перейшло. Де, де, де! Котрий тут у нас школяр губить олівці! То мусив бог зна якийсь

¹ Шусьнути — кинути.

незнайомий пан приїздити до професора,—ну, певно, то він якимось дивним способом загубив той олівець. А може то був той гандляр, котрому професор торік продав корову; може бути, що цей олівець лежав тут іще від торік, і ніхто його, бідного, не видів. А може він упав уночі з неба враз зі снігом? Аджеж бабуня казали, що не раз жаби падають із неба; чому ж би й олівці не мали падати? Так міркував я, йдучи через подвір'я до школи. Що ж, хіба шестилітньому хлопцеві не вільно так міркувати? А впрочім¹—ні! Мені дуже сподобався той олівець. Я держав руку в торбі, а він був у моїй руці, я обертав його гранками сюди й туди, старався вгадати його грубість, відновити перед своїми очима його постать, одним словом, моя фантазія, мов мотиль коло квітки, невпинно крутилася й шибала коло олівця. Вона насилу відганяла всяку думку, що олівець міг належати до котрого школяра і що, значить, мені прийдеться віддати назад властителеві.

В класі повно вже було школярів. Деякі сиділи в лавках і бубоніли завдану лекцію, хвиля від хвилі боязко позираючи на двері, чи не йде професор. Інші, сміліші, ходили по класу, билися, тручалися поміж лавками, мазали різні дива крейдою на таблиці і стирали їх відтак швидко намоченою шматкою, що служила замість губки. За олівцем ніхто не питав. Це мене дуже враду-

¹ Впрочім — зрештою, втім.

зало, і я швиденько, немов крадькома, шусьнув у другу лавку і сів на своє звичайне місце. Виймаючи книжку, потрібну для слідуючої години, я почув у торбі брязк олівця о шкіру і ввесь затремтів — не знаючи, чи з радості, чи з якої тривоги.

Ось і професор прийшов, почалася наука. Нічого! Ось і година минула, професор вийшов, крик і гомін почався по давньому, про олівець ніхто й слова не каже. Я сиджу, оглядаюся довкола і тремчу, мов злодій над краденим добром боячись, що ось-ось надійде хтось і зажадає від мене олівця.

Але ніхто не жадає олівця.

Школярі ходять і вчаться, сваволять і товчуться по давньому.

Степан Леськів, мій добрий знайомий, наближується до мене.

— Ов, ти видно нині рахунків не вмієш; то то будеш у шкіру брати!¹ А ще як мені скаже професор бити, ну майся гаразд, небоже!

Що за збиточник той Степан! Він знає, що рахунки — моя слаба сторона, і любить не раз подрочитися зо мною. Але я знаю добре, що він таки жартом говорить; при тім нині я не боюся професора, бо я рахунків (писати цифри до 100) навчився. О, ще й як навчився! А хто вчора цілий день писав пальцем цифри по шибях вікон, покритих густою росою.

¹ Брати в шкіру — бути битим.

— Ну, ну, не дуже ти журися моїми рахунками,— відповів я Степанові.— Уважай лиш, щоб ти сам не дістав у шкіру!

Диво дивне, бігме¹, що диво! Я хотів відповісти Степанові також жартом, з усміхом, ласкаво,—а відповів якимось так злісно, гризко², таким понурим голосом, що аж самому стало погано. Ба, я чув навіть, як ціле моє лице налилося кров'ю. Степан стояв хвилию переді мною і, не кажучи нічого більше, дивився на мене зачудованим поглядом, а відійшов, видимо засмучений тим, що вразив мене своїм жартом. Він так мене любив, той лагідний, тихий, услужливий і добрий хлопчина! Защо я так гризко відповів йому? Защо засмутив його? Він же ж говорив до мене жартом, і я не мав ніякої причини гніватися на нього!

Такі мислі шибли мені через голову, коли Степан пішов і мовчки сів у свою лавку. То був невеличкий, русявий хлопчина, восьмиліток. Його батько бідний селянин, був сусід мого вуйка³, в котрого я жив, тож і оба ми, хлопці, товаришували раз-у-раз із собою. Степанів батько давніше, кажуть, був багатий чоловік, але великий огонь та всілякі інші нещастя зруйнували його господарство. Він був високий мужчина, з понурим лицем, раз-у-раз схиленим у землю, і говорив грубим, різким голосом. Я мимовільно

¹ Бігме — їйбогу

² Гризкий — їдкий, сердитий.

³ Вуйко — дядько.

якось боявся його і вважав жорстоким чоловіком. Зате малий Степан увесь вдався в матір, тиху, лагідну жінку з ладним¹ іще, добродушним лицем і ясними сивавими очима. Тому то не раз, стоячи за плотом² на пастівнику, підстерігав я, поки старий Леськів вийде з хати, щоби бодай на хвилю забігти до Степана, побавитися з ним. Правда, ми не раз і сварилися, як звичайно діти, але ніколи не надовго. Я, гарячий до сварки, а то й до бійки, звичайно перший був і до перепросин — а Степан, усе однаковий, усміхався так любо, немов хотів сказати:

— А видиш, я то давно знав, що ти не видержиш без мене!

Але тепер, пощо я тепер розгнівався на Степана? Та ні, я чув добре, що я зовсім навіть не розгнівався на нього! Навпаки, його жалібний, сумний погляд болів мене якось, вертів у моїй дитинячій груді. Я стидався чогось, сам не знаючи чого, і забув про олівець. Аж коли вражіння остигли і проминули і перед собою побачив я торбу, в котрій мої нерви немов чули здалека дотик олівця, тоді знов моя фантазія вернула назад до того предмету, і за хвилю про Степана й його сумний погляд я забув зовсім.

Знов увійшов професор, почалася година наукова і поволі проминула; про олівець ніхто ні пари з уст.

¹ Ладний — гарний.

² Плiт — тин.

Третя година мали бути рахунки. Тота¹ висока і страшна наука відбувалася таким способом, що професор викликавав одного до таблиці, казав йому там писати крейдою цифри, а всі інші хлопці мусіли ті самі цифри писати в своїх зошитах. Професор раз-у-раз ходив коло лавок, заглядаючи то тут, то там до зошитів, чи всі пишуть і чи так пишуть, як належиться.

Перед рахунковою годиною почув я в останній лавці, де сидів Степан, якийсь гамір, якісь тривожні, уривані питання й відповіді, але за загальним гамором не міг розібрати, що це таке. Та все таки мене щось торкнуло, якийсь несупокій заворушився в мені. Я подумав собі: не буду тепер виймати олівця, буду писати, як звичайно пером, хоч і як воно мені обридло.

Ось і професор увійшов. Відіхнувши хвилину при столі, він устав і викликав мене до таблиці. Я вийшов заляканий, тремтячи, бо взагалі писання чи то цифер чи буков було для мене твердим горіхом: усякі знаки спід моїх рук виходили криві, гачкуваті, розлізлі, так, що звичайно подобали на старий пліт, у яким кожний кіл стримить в інший бік, а хворостини півперечні стримлять самі по собі, не можучи здибатися з колами. Але що було робити: викликав професор — треба йти. Я став коло таблиці і взяв у праву руку шмату, а в ліву крейду.

— 35! — крикнув професор і озирнувся на ме-

¹ Тота — тая.

не. — Ах, ти, тумане, а ти як крейду держиш? Лівкутом будеш писати, га?

Я перемінив нещасливі знаряддя премудрості в обох руках, відтак підвів праву, як міг, догори і ледве дістав до половини таблиці. Завдання, написати на таблиці цифру 35, було дуже трудне, бо приходилося писати самі „скрутні“ цифри. Вчора, вправляючися пальцем на шибках у писанню цифер, я довго думав, як би то воно написати оту прокляту трійку, щоб її зладити таку кругленьку і з таким зубчиком на середині? Запитати не було кого, от я й надумав писати її з середини від зубчика, потягнути відси насамперед горішній, а відтак долішній каблучок. Так я й навчився писати дома, так само взявся й тепер дрожачою рукою мазгуляти на таблиці. А тут іще, як на нещастя, рука дриголить, сила, якої й так не було много, десь мов замерзла, так що хоч і як мучуся, тиснувши крейду до таблиці, то проклятуці штрихи все виходять такі худі та тонкі, що ледве їх видно. З тяжкою бідою я намалював трійку.

— А що, вже? — кричить професор і обертається до мене.

— Ще... ще ні, — відповідаю я і, обливаючись холодним потом, берусь писати 5, розуміється, знов після власного методу то є¹, зачиняючи з долини.

— Що, що, що? — скрикнув професор і прибіг ближче до мене, — як ти пишеш, як?

¹ То є — тобто.

Я мовчав. Дрожача рука дотягала штриха на таблиці. П'ятка подобала радше на г, ніж на круглочереве, гребенясте 5.

— Ах ти, пороссяча почеревино! (Звичайний титул, яким професор іменував школярів). То ти не знаєш, як пишеться 5?

І не ждучи відповіді на це питання, професор одною рукою захопив зі столика широку лінію, а другою мою руку, з якої вилетіла крейда, і голосний ляск залунав по класу. Долоня моя налилася кров'ю і стала якась ніби грубша, а по під шкірою немов мурашки забігали. Я, змалу твердий на біль, не заплакав, тільки скривився.

— То ти не знаєш, як писати 5? Не видів, як я писав? А диви, як пишеться 5, от так! — і пан професор хопив крейду із розмахом написав насамперед на таблиці величезну п'ятку, а відтак на моїм лиці таку ж саму (може не таку правильну й виразну) величезну п'ятку.

— Пиши далі, — крикнув до мене, — 48!

Я взяв крейду і почав писати. Професор дивився ще хвилю. Чвірка вдовoliла його і він пішов знов між лавки.

— Чому не пишете? — крикнув він грізно до хлопців, що напів з усміхом, а напів з ляком дивилися на те, що діялося при таблиці. На крик професора всі голови нахилилися додолу, мов жито від вітру похиляє додолу пристигаюче, важке колосся.

— А ти, старосто, як написав 3? — питає професор одного.

Замість відповіді, замість пояснення ляск лінією по лапі¹.

— А то що наверху над 5? — питає другого.

— Капнуло з пера.

Знов ляск лінією по лапі.

— А ти, свату, чому не пишеш? — питає третього.

— Та я... про... прошу пана професора... — чути крізь сльози голос Степана Леськового.

— Що? — кричить професор гнівно.

— Я десь олівець загубив.

В тій хвилі з моєї руки, не знати чому, випала крейда. Кажу ще раз: не знати чому, бо я був певний, що олівець, який лежав тепер спокійно в моїй торбі, не був Степанів. Ніяким світом. А все таки при тих його словах я так запудився, рука моя так затремтіла, що крейда, мов слиж, виковзла з моїх рук. Щастя моє, що завдана цифра була вже написана, тепер я не зміг би був написати її.

— Так, — крикнув професор, — загубив? Постій но ти, навчу я тебе!

Чого властиво хотів професор навчити Степана, хто його знає. Ми, школярі, знали лиш тільки, що професор два дні тому дуже сварився зі Степановим батьком і, видимо, лишень шукав притоки, щоби за вітця пімститися на хлопцеві; а крім того ми бачили, що сьогодні професор трохи п'яний і що, значить, без бійки не обійдеться.

¹ Лапо — долоня.

— Марш на середину! — крикнув він до Степана. Бідний хлопець видко знав, що його жде, і нешвидко рушався; професор ухопив його за довге біляве волосся і виволік на середину.

— Тут стій! А ти, — обертаючись до мене, — написав уже?

— Написав.

— Сідай! А ти йди до таблиці!

При тих словах професор штуркнув¹ Степана, Я легше якось відідхнув, раз тому, що сам сидів на безпечнім місці, а подруге, тому, бо думав собі, що чень² уже Степанові не буде нічого за олівець, коли його професор післав до таблиці, — бо те знав я, що Степан писати вміє. Тільки чуючи, яким гнівним голосом диктував професор Степанові цифри, як лютився видячи, що Степан пише добре, я чогось боявся. Мені було так тяжко, немов щось шептало мені в нутрі, що коли буде що злого Степанові за олівець, то в тім буде й моя вина. Яким способом такі дивні гадки сплелися в моїй голові, не знаю, але те тільки певно, що я тремтів, мов трепетовий лист.

Степан пише цифри та й пише, вже записав цілу таблицю, професор раз-у-раз дивиться на нього, щоби зловити його на чімнебудь. Але годі.

— Досить! — кричить він. — А тепер лягай!

— Та за що, прошу пана професора? — озивається Степан.

— Що? За що? Ти ще питаєш? Зараз лягай!

¹ Штуркнути — штурхнути, штовхнути.

² Чень — може.

Мене щось мов за горло стисло, коли я почув ті слова. Професор шукає різки в останній лавці, а бідний Степан, блідий, дрожачий, стоїть при таблиці і мне шмату в руках.

— Та за що мене пан професор хочуть бити?— спитав ще раз Степан крізь сльози, видячи професора, що наближався з різкою в руці.

— Лягай!— крикнув той і, не ждучи далі, вхопив Степана за волосся, перевернув його на крісло і почав щосили шв'якати різкою. Степан закричав з болю, але крик, бачиться, тільки дужче дражнив оп'янілого професора.

— Щоби ти знав на другий раз, як олівці губити!— кричав він задиханим, уриваним голо-сом, і різка ще сильніше засвистала, оперізуючи тіло бідного Степана.

Що діялося зі мною в тій довгій, страшно важкій хвилі? Перша думка, яка мигом шибнула мені через голову, була—встати і сказати, що я всьому винен, що Степанів олівець в мене, що я знайшов його і не віддав Степанові. Але страх перед свистом різки насилу придавив мене до місця, спутав мій язик, стиснув горло, мов залізними кліщами. Крик Степана прошибав мені груди.

Холодний піт обілляв мене цілого; я виразно чув біль, гострий біль від різки, чув його на цілім тілі і так живо, що всі мої мускули мимоволі корчилися і тремтіли, а в горлі щось захлипало голосно, на цілий клас. Але тривога обдала всіх такою мертвотою, що, не вважаючи

на гробову тишу, ніхто в класі не чув мого хлипання.

А професор ще не переставав бити! Вже бідний Степан охрип, лице його посиніло з натуги, пальці судорожно впилися в професорові коліна, ноги кидалися в повітрі, але різка не переставала свистіти в повітрі, а кожний її свист, кожний ляск на грубу полотняну сорочку Степана стрясав і здавлював тридцять дитинячих серць у класі, витискав новий крик болю і розпуки з груді Степана. Я не тямлю вже — ох, і пригадувати не хочу! — що діялося в мені під час тих страшних хвиль, які чуття переплітали по моїм тілі, який біль проникав мої сугави, які мислі шибали по голові. Та ні, — мислей не було ніяких! Я сидів холодний, задубілий, мов камінь! І тепер іще, по шістнадцятьох літах, коли нагадую ту хвилю, бачиться мені, що вона на довгий час оголомила мене, мов удар каменем по тім'ю, і що будь таких хвиль багато в моїм дитинстві, з мене вийшов би такий самий туман, як ті, що їх бачимо сотні в кожній нижчій школі нашого краю, як ті нещасливі, забиті фізично й духово діти, що їх нерви від маленьку припустили страшні, огидні сцени, а голову від шістнадцяти літ задурив професорська дисципліна.

Вкінці стих свист різки. Професор випустив Степана, а той, безсильний, змучений, без духу покотився на поміст. Професор, червоний, мов буряк, кинув різку і сів на крісло, з котрого інощо скотився Степан. Хвилю віддихав, не ка-

жучи й слова. В цілїм класі було тихо, мертво, сумно. Чути було лишень, як хрипів бідний хлопець, судорожно хлипаючи.

— Не встанеш ти? — прошепотів професор, копаючи його ногою в бік.

Степан по хвилі ледве-ледве підвівся на ноги, і став, держачися рукою лави.

— Марш на місце! А знай, як на другий раз олівці губити!

Степан пішов на місце. В класі знов стало тихо. Професор видимо, протверезився трохи і почув, що лихо зробив, збивши так хлопця. Він знав, що з Леськовим зачіпатися не добре. Думка про це ще гірше дражнила його, і він схопився і почав мовчки бігати по класі, важко сапаючи.

— А, драби, розбійники! — крикнув у ході, не знати, чи до нас, дітей, чи до неприсутніх ясеницьких громадян.

Знов довгу хвилю бігає професор по класі, знов сапає і воркоче щось під носом, а далі обертається до нас і кричить:

— Додому!

Але й це, звичайно дуже чудодійне слово, що звіщало нам бодай на день увільнення від ваготи шкільної премудрості, тепер немов до глухих було сказане. Тривога й непевність пригломшили всіх школярів і відібрали їм чуття. Треба було аж другого, голоснішого викрику професора, щоб усі встали до молитви.

Коли по молитві школярі рушилися з лавок і почали виходити з класу, то діялося це без

звичайного шуму й товкотні; всі йшли звільна, боязко позираючи на професора, що стояв при столику, поки всі хлопці не вийшли. Кожний чув себе якось немов придавлений. Степан ішов хлипаючи, а коли вже коло дверей позирнув на професора, той погрозив йому кулаком. Я йшов майже самий останній, ледве переступаючи ногами. Я боявся і стидався чогось так страшно, що рад би був у тій хвилі запастися під землю. Не знаю хіба розбійник по сповненім убійстві чує таку ваготу на серці, яку я чув тоді. Особливо на Степана був би я в тій хвилі не поглянув за жодні гроші. Я так живо уявляв собі його біль, — ні, я терпів не менше його, — а тут іще той проклятий внутрішній голос раз-у-раз шептав мені, що він через мене терпів, що олівець його! Так, тепер уже виразно щось говорило мені, що то його олівець я знайшов! І що би, бачиться, на такий спосіб природніше, як піти тепер до нього і віддати йому згубу! Чи не ще! Так ні! Природно воно видається, але мені тоді, доразу прибитому страхом, жалем і стидом, було зовсім неможливо це зробити, І не те, щоб тепер іще я бажав заховати той олівець для себе, — де там! Він тепер ваготів, мов камінь, у моїй торбі, пік мою руку здалеку, — я тепер ніяким світом не був би діткнувся його, не був би поглянув на нього! Ще якби хто був силою вирвав у мене торбу і витряс із неї все, так щоб і олівець випав, а Степан відтак міг його взяти, — ах, як би я був радувався

такому випадкові! Але так не сталося, — та й не до того було школярам.

Скоро лиш із класу та з професорського подвір'я, всі обступили ще хлипаючого Степана і почали його розпитувати, як і де загубив він олівець, який то був олівець; деякі голосно відказували¹ на професора, інші жалували Степана і говорили йому, щоби конче пожалувався татуневі.

— Або я-а знаю, де я за-агубив, — схлипав Степан. — Але що мені тепер та-атуньо скажуть! Інощо мені поза-авчора купили в місті, а я-а загубив. Ой-ой-ой! — заплакав бідний хлопець, що боявся вітця не менше, як професора.

— Та не плач, дурний, не бійся, — потішали хлопці, хоч певно ні один із них не рад би був бути в Степановій шкірі.

— Ага, не пла-ач! — відповів сумно Степан. — Та вони мене за-аб'ють за олівець! Шість кре-ей-царів, кажуть заплатили за нього в місті... А як мені кажуть, де, загубиш, то шкіра не твоя, чуєш!.. Ой, ой, ой!..

Я не міг слухати тої бесіди. Кожне Степанове слово кололо мене, мов будяки. Я побіг швидко додому, ввесь дрожачий, блідий і задиханий.

— О, ти вже, певно, десь бився з хлопчиськами, — крикнула при моїм вході на мене тітка, — що такий приходиш задиханий, як той пес гінчий! Ах, ти драбе якийсь, непотрібне, нездаро, нужно якась несосвітенна!

¹ Відказувати — нарікати.

Тітка була ще дівчина двадцяти кількох літ віку. Вона була „дуже добра“, — бодай це можна було сказати про її язик, який не любив ніколи „дармо хліб їсти“ і якому ніколи не хибло слів.

Я повісив торбу з книжками на кульці і сів їсти, не кажучи їй слова. Попоївши, я сів коло стола і взяв книжку, не по те, щоб учитися, що там на завтра було завдано, — де мені було до вчення! Я сидів над книжкою, мов пень, і сотий раз прочитував усе одні й ті самі слова, не тямлячи, що читаю і до чого це йде. Я силювався не думати про Степана, про професора, про старого Леськового, але їх лиця раз-у-раз сунулися мені на думку, проймали мене холодом, гризли і турбували, мов грішника згадки про давні проступки. Я так бажав, щоби раз настав вечір, але вечір, мов заклятий, не приходив. Я боявся поглянути на торбу з олівцем, немов це була не торба, а старша нора, і не олівець, а гадина.

Як я перемучився, поки настав вечір, не буду розказувати. Які страшні сни снилися мені вночі, як я кричав, утікав ніби, ховався, як за мною бігали та літали ящірки з гострою мордою і з великим написом „Mittel“ а хребті, як мене кололо терня з жовтою блискучою корою і шестигранними кільцями, затемперованими при кінці, — це також нехай тоне в криниці забуття. Досить того, що вставши рано, я був мов збитий або зварений у поливанні¹, а тітка в додатку на-

¹ Поливання — діжка з водою.

сварила на мене, що я всю ніч метався та верещав, не даючи їй спати.

Рано, заким іще я пішов до школи, вуйко приходить із села і, скинувши грубі, суконні рукавиці з рук, починає розвідати про різні сільські новини.

— А за що то вчора професор так Леськового Степана збив? — питає вуйко нараз мене. Те питання страшно перепудило мене, немовби хто обілляв мене окропом.

— Та... та... та... каже, що десь за... за... за...

— Що ти, говорити не вмієш, чи що? — крикнула збоку тітка. — Ну, та що там такого сталося зі Степаном? — запитала вуйка.

— Та так вам його вчора професор збив за якийсь олівець, що ледве живий приліз додому.

— Та який олівець?

— А во¹, купив йому отець у понеділок олівець, а він учора загубив. Професор п'яний, та й ну ж хлопця бити, ніби він тому що винен. Чуєте, ледве бідний хлопчисько додому доліз. А тут іще прийшов та й повідає, а старий ведмідь сказився та бий дитину! За волосся, та під ноги, та обцасами!..² Господи! Стара в плач та в крик, хлопець умлів, ледве водою віділляли, тепер, кажуть, лежить рушитися не може! Що то, так дитину скатувати!..

Ще вуйко не скінчив, коли я розплакався вголос і перервав його бесіду.

¹ Во-ось.

² Обцас — підбір.

— А тобі що? — спитав вуйко зачудований.

— Чи ти здурів, хлопче, чи що? — крикнула тітка.

— Я... я... я... — пролепотів я плачучи, але хлипання не дало мені докінчити бесіди.

— Ну що, що, кажи! — промовив вуйко ласкаво

— Я... знайшов... Степанів олівець!

— Знайшов? Де? Коли?

— Вчора, перед школою на снігу, — проговорив я вже сміліше.

— Ну, і чому ж ти не віддав Степанові?

— Я не знав, що то його, а він не допитувався.

— А потім, по школі?

— Я... я боявся.

— Боявся? Та якого дідька лабатого?¹ — спитала тітка, але я не відповів нічого на те питання.

— Ну, і де ж той олівець?

— Та в торбі.

Вуйко позирнув до торби і вийняв нещасливий олівець. Я не смів позирнути на нього.

— Ну, дивіться, люди добрі, та й за таку дурницю так хлопця збили! Пощезали би один з другим!

Вуйко сплюнув і вийшов, узявши олівець із собою. Мене тітка випхнула до школи. Я ще хлипав по дорозі, а сльози текли мені без моєї волі по лиці, хоч на душі стало далеко легше.

¹ Лабатий (лаба — нога) — клишоногий.

Того дня і цілий слідуочий тиждень Степан не приходив до школи, лежав слабий. Ба, на другий тиждень заслаб щось напруго¹ й професор: вуйко догадувався, що певно, його старий Леськів мусів добре „обломити“. Чи воно так було, чи ні, того я докладно не дізнався,— досить того, що Степана я після того не бачив цілі дві неділі. Ах, як я тепер боявся з ним здибатись! Як часто я бачив у неспокійних снах його добре, тихе лице, синє ще від побоїв, зболіле й марне,— яким важким докором гляділи на мене його сиві, добродушні очі! Але коли я побачився з ним, коли почув його голос, то всі муки, весь неспокій перебутих днів немов віджили одним разом у моїй душі,— але тільки на хвилю. Степан тепер був уже здоров і веселий по давньому, заговорив до мене добродушно, мов нічого й не було між нами; про олівець ані споминки. Чи він не знав про те, що то я мав його олівець у себе і стався причиною його болю? Не відаю. Досить того, що ніколи потім про олівець між нами не було бесіди.

Львів 1879

¹ Напруго — раптом, ураз.

SCHÖNSCHREIBEN¹

У просторому другому класі нормальної школи отців василіан² у Дрогобичі тихо, хоч мак сій. Наближається година „красного писання“, страшна для всіх не так самим предметом, як радше особою вчителя. В василіанській школі на всі предмети вчителі — самі отцове, а тільки для науки писання вони найняли собі світського чоловіка, якогось бувшого економа чи наставника, пана Валька. Пану Валькові ще й досі здається, що він економ: хоч із нагайкою ходити тепер не випадає, але все таки він не помітується³ хоч тростівки і ніколи не занедбує робити з неї відповідного вжитку. Очевидна річ, що діти, піддані хоч би тільки на годину власті такого вчителя, дрожать наперед, і „красне писання“ є для них найбільшою мукою.

Малий Мирон один сидить спокійний, майже веселий, у лавці. Він дивується, чому це нараз так тихо стало в класі, коли один смільчак, висланий на коридор на звідини⁴, вбіг до класа

¹ Schönschreiben — краснопис, каліграфія.

² Ордеп монахів василіанців.

³ Помітуватися — гордувати, цуратись.

⁴ Звідини — розвідка.

і крикнув: „Валько прийшов!“ У тій самій хвили тихо стало в класі. Малий Мирон не знає ще пана Валька. Він інакше прийшов з сільської школи, батько записав його до другого нормального класу в отців василіан, і нині перша година красного писання. І хоч на селі він у писанні був дуже слабкий, не вмів ні пера відповідно взяти в руку, ні вивести гладко та рівно одного штриха,—то все таки він дитина, не йому журитися наперед тим, чого ще не знає. Він здивувався, чому це нараз так тихо стало, але про причину не смів допитуватися нікого зі своїх сусідів—він же з ними досі дуже мало знайомий. Та й зрештою його це й небагато обходило. Серед тої, для інших страшної й тривожної тиші, він тим вигідніше віддався найлюбішому заняттю—думкам про свою рідну сторону. Не можна сказати, щоби він тужив за нею: він знав, що щопонеділка побачить і батька і матір. Він тільки думав собі, як то гарно буде, як колись, літом, приїде додому, буде міг знов свobodно бігати по постівниках, сидіти над річкою або бродити по ній за ковблями¹; це були думки радше веселі, ясні, блискучі, а не тужні, жалібні. Малий Мирон розкішно ниряв у тій красоті природи, що розцвітала в його уяві серед сірих, холодних стін Василянської школи, і не думав про погрозу, що наближалася над клас.

¹ Ковблі — рід риби.

— Ба, а ти собі чому не прилагодиш скриптури¹ до писання? — запитав стиха один сусід Мирона, стусаючи його під бік.

— Га? — відповів Мирон, немило збуджений зі свого золотого сну.

— Скриптури приладь до писання! — повторив товариш і показав Миронові, як покласти скриптури, як каламар і перо після приписів пана Валька.

— Іде вже, іде вже! — пронісся шепіт по класу, мов при наближенню якого грізного царя, коли на коридорі залунали кроки вчителя „красного писання“. Швидко потім отворилися двері класу, і Валько ввійшов. Мирон позирнув на нього. Це був середнього росту чоловік, з коротко обстриженим волоссям на круглій баранячій голові, з рудими короткими вусами і рудою шгіпанською борідкою. Його широке лице і широкі, міцно розвинені вилиці, враз із великими, на боки повідгинаними ушима надавали йому вираз тупої упертості й м'ясоїдності. Невеличкі жаб'ячі очі сиділи глибоко в ямках і блимали відтам² якимось злобно та неприязно.

— Ано! — крикнув він грізно, зачинивши за собою двері класу і помахуючи тростиною, вигинчастою паличкою. І від того крику, немов від вітру хмарної літньої днини хилється разом колосся жита, так само похилилися додолу голови вісімдесяти п'яти школярів над писемними,

¹ Скриптура — зошит.

² Відтам — звідти.

синьо та червоно полінійованими скриптурами. В руці у кожного школяра тремтіло перо. Один тільки малий Мирон, що ще не знав Валькової вдачі, сидів обернений лицем до класу і вдивлювався в нового вчителя.

— А ти що? — крикнув, визвірившись на нього, Валько і просто направив кроки до нього.

Малий Мирон так і остовпів з наглого переполоху. Він якимось несвідомим поривом обернувся і зложив своє тіло в таке положення, в якому уже з мінуту трепещали його товариші.

Валько взяв у руки крейду, приступив до таблиці, розмахнувся і почав писати. Зразу писав тільки букви, малі й великі, самоголосні¹ й суголосні² без ніякого впрочім значення. Але далі-далі дійшов і до слів, а вкінці й до цілих речень, як наприклад: ³ „Бог створив світ“, „Чоловік має дві руки“, „Земля мати наша“. Вичерпавши таким способом свою мудрість, показавши вповні своє знання красного писання в численних викрутасах та довгих, як світ, і рівних, як ковбаси, хвостиках, Валько положив крейду, відступився, зирнув ще раз з уподобою на записану таблицю і відтак, обернувшись до трепечучого класу, крикнув грізно:

— Писати!

Його наукова діяльність у тій хвили щасливо скінчилася, — тепер починалася його економська

¹ Самоголосні — голосні.

² Суголосні — приголосні.

³ Наприклад — наприклад.

діяльність. Щоб показати це наглядно, він сильно стріпнув пальцями, щоби стрясти з них учений крейдяний порошок і, замість нього взяв у руки свою тростину. І немов орел слідить згори за добычею, так і він, озираючись по класу, зійшов із підвищеного градусу¹ і почав свій обхід.

Перший, на котрого навинула² його зла доля, був якийсь маленький, слабенький і дуже заляканий школярик. Він, увесь у поті, нагнувшись над скриптурою, працював зі всієї сили, щоби вдержати перо в дряжачих пальцях і шохвила позирав на таблицю, стараючись виводити на папері такі самі крЮчки, гачки та ковбаси, які вивела вправна економська рука на таблиці. Та ба, рука його дрижала, крЮчки, гачки та ковбаси виходили ламані, нерівні, — навіть перо непослушне шохвилі крутилося в пальцях, скрипіло порскало, немов гнівалося чогось і бажало якнайшвидше з них видобутися.

Валько став над ним, мов кат над душею і, злобно всміхаючись, не кажучи й слова, почав приглядатися його роботі. Бідний хлопець почув лихо і дорешти стратив усяку власть над своєю рукою і над непослушним пером.

— То ти так пишеш? — процідив звільна Валько, але тим швидше свиснула в повітрі його тростина й оперезала змією плечі бідного хлопця.

¹ Градус — це підвищення в школі, де стояв стіл, за яким сидів учитель. Повести на градус, це значить, положивши на вчителеве крісло учня, — бити учня.

² Навинути — накинати.

— Ой-йой-йой! — заверещав він, але зараз же й утих, стрітивши грізний, гадючий погляд учителя.

— Ти не вмієш ліпше писати? — питав Валько.

— Вмію, вмію! — лепотів хлопець, сам не знаючи, що лепоче.

Учитель-економ може й справді вірив, що хлопець уміє ліпше писати і що тільки на збитки, йому¹ силується писати погано чи може з великої любови до його тростинки.

— Ну, то вважай же! — і Валько пішов далі, не переконавшись, які спасенні плоди принесла його докладна наука. Впрочім йому й байдуже було до тих плодів, — він тепер був тільки економом і більше нічим. Очі його вже звернулися в другий бік і в другім куті класу виглядали іншу жертву. Там сидів єврей, що, по старинній привичці свого роду, писав узадгузь² силуючися виводити Валькові викрутаси від правої до лівої руки, від кінця стрічки³ до початку. Одну стрічку він уже совершив⁴ таким способом і саме розпочав другу від слів „сот бог а з к сир“. Написана, готова вже стрічка виглядала, яко-тако, але нова, неготова ще, зачата від кінця, вколола Валька в очі.

— А ти як пишеш, Мойше? — закричав він, прискакуючи до хлопця.

¹ На збитки йому — пустуючи.

² Ззаду наперед, цебто з правого боку на лівий.

³ Стрічка — рядок.

⁴ Совершив — докінчив.

Валько всіх євреїв у класі кликав „Мойше“, — хібащо це були сини багатих міських „тузів“, перед якими він мав великий респект¹. Хлопець, на прозвище Йонас Туртeltaвб, почувши той викрик і побачивши надскакуючого ворога, знітився і скулився, як слимак у своїй халабудці, і перестав писати.

— Ха-ха-ха! — реготався Валько, призираючися його писанню.

— Пане професор... — зачав хлопець і зап'явся.

— Ходи сюди!

І не чекаючи, аж Йойна вийде з лавки, взяв його на вухо й потяг на середину.

На вид² бідного Йонки, скуленого, тремтячого і заслиненого зо страху, весь клас голосно зареготався, хоч усякий і собі тремтів і кулився... Але така вже сила тиранського притиску, що досить тиранові всміхнутися, а всі, що стоять під його гнітом, будуть реготатися без огляду на те, що регочуться власне самі над своєю долею.

— Ходи до таблиці! Ану, пиши!

Валько змазав власною рукою часть свого письма і втиснув хлопцеві крейду в руку. Хлопець почав писати своїм звичаєм, узадгузь. Наново зареготався клас, всміхнувся Валько, але зараз же заворсилося його лице, він обернувся до останньої лавки, де сиділи самі найбільші і найдужчі хлопці, і крикнув:

¹ Респект — повага, шана.

² На вид — побачивши.

— Ану, дайте но йому!

Хлопець затремтів цілим тілом і залебонів щось, але швидко прискочило до нього два товариші-посіпаки і повели на градус.

Тихо стало в класі. Замість сміху блідість виступила на всіх лицах, — тільки болючий вереск Йонки лунав посеред мурованих стін Василіанського монастиря.

— Досить із нього! — сказав Валько, і Йонка хлипаючи пішов на своє місце.

Сповнивши це високо-педагогічне діло, Валько почав знов свій обхід по класу і знов посипалися удари його тростинки по плечах та по руках бідних хлопців.

Яке вражіння зробила ціла ота наука на Мирона, цього сказати годі. Він раз-у-раз дрижав, мов у лихоманці; йому шуміло в ухах і крутилося в очах, мов серед бурі. Йому так і мерещилося, що і його не мине ота буря, що кожний удар страшного вчителя паде на нього. Написані слова і стрічки скакали перед його очима, надувалися і переплутувалися, виглядали ще поганіше, ніж були насправду. Він і сам не знав, коли перестав писати, — сіра паволока стояла перед його очима.

— То ти так пишеш? — гукнув Валько над його головою.

Мирон стрепенувся, вхопив за перо, талапнув ним у чернило і поволік по папері, мов тура за роги.

— Чи ти не знаєш, як держати перо?

— Не знаю! — прошепотів Мирон.

— Що? — ревноу Валько. — Я тобі не показував уже десять раз, не раз?

Мирон зачудовані очі встромив у розлючене Валькове лице.

Але замість відповіді Валько стиснутим кулаком ударив хлопця в лице.

Малий Мирон, мов косою підтятий, повалився на лавку, а з лавки на підлогу. Кров обілляла його лице.

— Підійміть його! — крикнув Валько. З задньої лавки прискочили два, ті самі, що перед хвилиною парили Йонку, і підняли зомлілого Мирона. Його голова не держалася на в'язах і хилилася додолю, мов у мерця.

— Біжіть по воду! — командував далі Валько і ще раз поглянув на Мирона.

— То що за хлопець? — спитав він.

— Мирон, — відповів „цензор“, найстарший віком і найдужчий силою в класі, котрого отцове настановили наставником над товаришами.

— Що за один? — питав далі Валько?

— Одного хлопа син з Н...

— Хлопський син! Тьфу, якого біса тим хлопам пхатися сюди! — проворкотів Валько. В нього відлягло від серця. Він зачав був трохи побоюватися свого вчинку, але хлопський син, — значить можна його бити і зобіжати, як хочеш, ніхто за хлопським сином не впімнеться.

Валько не помилився в своїй рахубі. Ніхто не впімнувся за хлопським сином, Нелюдський

поступок учителя-економа уйшов йому гладко, так як і многі його нелюдські поступки. Тільки в серці хлопського сина він не пішов гладко, а став першим насінням обурення, погорди і вічної ворожнечі проти усякого неволення та тиранства.

З М І С Т

	Стор
Передмова	3
Грицева шкільна наука	5
Малий Мирон	16
Олівець	25
Schönschreiben	46

Друкарня імени М. В. Фрунзе,
Харків, Донець-Захаржевська, 6. Упов-
новажений Головліту 2402. Зам. 974.
Тир. 15.000. 1³/₄ друк. арк.

Видання № 156. Папір ф. 72x110—40 кг.
7/8 пап. арк. 1 пап. арк. 91 тис. літ.
Здано в роботу 10-VII-34 р. Підписано
до друку 20-VIII-34 р.

31.696

$\Phi \frac{1}{n-279}$